

Загађеност ваздуха у Босни и Херцеговини кроз призму родне равноправности, друштвене једнакости и смањења сиромаштва

Клаудија Страмбо, Лиса Сегнестам и Белма Јаховић

Најважније поруке

- У Босни и Херцеговини (БиХ) су, као и другим земљама Европе, групе у тешкој материјалној или социјалној ситуацији чешће изложене великом загађењу ваздуха.
- У односу на остало становништво, у БиХ се са проблемом енергетског сиромаштва више суочавају старија лица, лица са инвалидитетом, незапослена, те лица са здравственим проблемима и домаћинства с једним/ом хранитељем/ицом (посебно ако је једина хранитељица жена).
- Сиромаштво доприноси загађености ваздуха будући да сиромашније становништво за потребе домаћинства најчешће користи јефтиније енергенте са више загађујућих материја, као и старија возила која прекомерно загађују ваздух.
- Рјешавање структуралних фактора који доприносе друштвеној неједнакости и сиромаштву кључно је за ублажавање штетних утицаја на ваздух.
- Остала рјешења на нивоу политике укључују прикупљање разврстаних података о изложености загађеном ваздуху и енергетском сиромаштву у циљу обезбјеђења основе за креирање политике, унапређење енергетске ефикасности зграда (нарочито социјалних стамбених јединица, болница и школа), унапређење квалитета и доступности јавног превоза, побољшање услова становања у сиромашним домаћинствима, као и реализацију кампања јачања свијести с тежиштем на пружању помоћи најугроженијим групама друштва.

Увод

Родна неравноправност и друштвена неједнакост – у смислу приступа средствима и њихове контроле, учешћа у доношењу одлука и стицању знања, што су све димензије сиромаштва¹ – дубоко су испреплетене са промјенама у животној средини (СЕИ, 2019). Друштвено-економски и политички фактори – као што су образовање, приход, политички утицај, приступ правним средствима, приступ здравственој заштити и адекватном смјештају – утичу на изложеност и осјетљивост људи на проблеме у животној средини, што је нарочито изражено код група у

неповољном друштвеном² положају (Европска агенција за животну средину 2018; СЗО, 2019). Истовремено рјешења која се нуде за промјене у околини нису друштвено неутрална, већ на различите начине одређеним групама у друштву доносе корист на штету других група (Маки и Хашич, 2018). Штавише, смањење сиромаштва и јачање

¹ У овом сажетку користимо дефиницију вишедимензионалног сиромаштва, која обухвата више од самог приходовног сиромаштва и подразумева недостатак ресурса, овласти, гласа, могућности и избора, те људске безбједности (Сида, 2017)

² "Неповољан друштвени положај односи се на "друштвеноекономске аспекте као што су примана, запосленост, образовање и друштвено-економски статус; на друштвено-културне аспекте као што су родна, етничка припадност, вјероисповијест, култура, мигрантски статус и друштвени капитал; на друштвено-географске аспекте као што је становање у запостављеним и сиромашним срединама и на старосну доб. [Групе у неповољном друштвеном положају] могу истовремено бити суочене са проблемима у више споменутих сегмената живота. (СЗО, Регионална канцеларија за Европу 2013, стр. 2).

друштvene једнакости може допринијети бољим исходима у области животне средине (УНДП, 2010; УНЕП, 2017). Зато је од суштинске важности да се разматрања перспективе родне равноправности, друштvene једнакости и сиромаштва уврсте у политике животне средине и обратно.

У овом сажетку разматрања описане су неке од најважнијих веза између загађености ваздуха и питања родне неравноправности, друштvene неједнакости и сиромаштва у Босни и Херцеговини (БиХ).^{3, 4} У сажетку је дат кратак приказ закључака прегледа секундарне литературе и јавно доступних база података о животnoj средини, здравству, природним ресурсима, родној равноправности, друштvenoj једнакости и сиромаштву у БиХ. Опширније информације о међусобној повезаности питања родне равноправности, друштvene једнакости и сиромаштва и питања животне средине у БиХ можете да нађете у извјештају о политици СЕИ-а “Јачање политике

3 У сажетку разматрања су коришћене информације из секундарних извора, углавном сиве литературе, нпр. материјали које су објавиле познате организације, као што су организације у оквиру система УН-а, ван стручно рецензираних академских часописа. Анализа је отежана значајним ограничењима, као што су недостатак новијих података о стању животне средине и утицаја животне средине на здравље у БиХ, те расцјепканост релевантних информација у више различитих извора. Из овог разлога се сматра да тема није исцрпно обрађена. Сврха сажетка је заправо да укаже на неке од важнијих начина повезаности изазова загађености ваздуха и родне неравноправности, друштvene неједнакости и сиромаштва у контексту БиХ. Доступне информације нису довољне за диференцијалну анализу на нивоу ентитета/БД.

4 БиХ се састоји од два ентитета: Федерације Босне и Херцеговине, са 10 кантона, и Републике Српске. Уставом БиХ је основан и Брчко дистрикт, који потпада у надлежност институција Босне и Херцеговине, а чија је територија у заједничком власништву два ентитета.

Идентитет и генерализација

Важно је да се разумије да идентитет мушараца, жена и лица са инвалидитетом, сиромашних и старијих лица, дјеце, или Рома/киња није једнодимензионалан. Њихови идентитети су вишеструки, флуидни и међусобно се преплићу. На примјер, жена може бити старија или млађа, сиромашна или богата, припадница ромске или неке друге националности. Због тога је, ради избјегавања генерализације, нужно да се ова вишеструкост и преплетеност идентитета уважавају. Нажалост, расположиве информације о интеракцији перспектива родне равноправности, друштvene једнакости и сиромаштва и еколошких изазова у БиХ нису довољне за тако исцрпну процјену. Из тог разлога су у анализи која слиједи у наставку коришћене неке генерализације, које би се могле конкретизовати у додатним студијама.

животне средине у БиХ кроз интеграцију перспективе родне равноправности, друштvene једнакости и смањења сиромаштва-Штокхолмски институт за животну средину” (Страмбо и др., у процесу објављивања).

Овај сажетак се састоји од три дијела. У првом дијелу су укратко описани изазови загађености ваздуха у БиХ. Затим слиједи објашњење како и зашто проблеми из перспективе родне равноправности, друштvene једнакости и сиромаштва доприносе загађености ваздуха и обратно. Посебна пажња је посвећена подгрупама становништва које су посебно изложене штетним утицајима загађеног ваздуха. И на крају, у посљедњем дијелу се испитују најприхватљивије могућности да се мјерама на нивоу политике истовремено рјешавају изазови родне неравноправности, друштvene неједнакости, сиромаштва и загађености ваздуха.

Жена с маском на лицу у загађеном подручју. Аутор фотографије: Ubanzon/Gettyimages

Загађеност ваздуха у БиХ

Загађеност ваздуха представља највећи појединачни ризик за здравље из животне средине у Европи (Европски ревизорски суд, 2018). Групе у стању социјалне потребе и лошег имовинског стања обично су изложене већем загађењу ваздуха (СЗО, 2019). Утицај загађеног ваздуха и других појава у околини које су опасне по здравље обично теже погађа незапослена лица, лица с ниским примањима или нижим степеном образовања и то не само због веће изложености, него и због израженије осјетљивости (Европска агенција за животну средину, 2018).

У БиХ се често биљежи загађеност ваздуха знатно изнад препоручених вриједности квалитета ваздуха дефинисаних у смјерницама Свјетске здравствене организације (СЗО), као и стандардима квалитета ваздуха на нивоу Европске уније (ЕУ) и домаћим стандардима квалитета ваздуха (Европска агенција за животну средину, 2020а; Свјетска банка, 2019).⁵ То значи да је просјечна стопа смртности од загађености ваздуха у БиХ међу највишим у свијету⁶ (Европска комисија, 2019). Загађеност ваздуха је повезана са озбиљним здравственим проблемима, нарочито обољењима кардиоваскуларног, респираторног система, а може да има негативан утицај на нервни систем и повећа ризик од настанка рака. (Европска агенција за животну средину, 2020b; УНЕЦЕ 2018; УНЕП 2013). У 2016. години је изложеност ваздуху загађеном ситним честицама (PM_{2.5})⁷ у БиХ била узрок преране смрти у око 3.300 случајева и државу оштетила у износу између 5,9-10,5 процената бруто домаћег производа (БДП) (Аве и др., 2019).

Емисије из домаћинства која за загријавање користе дрво и угаљ, као из индустријских дјелатности и возила, узрокују опасну загађеност ваздуха, нарочито током зимских мјесеци, с честим прекорачењима граничних вриједности прописаних у Смјерницама о квалитету ваздуха СЗО-а и мање строгим стандардима квалитета ваздуха ЕУ (УНЕЦЕ, 2018). Просјек старости приватних возила у БиХ је 17 година, што значи да не задовољавају новије стандарде у погледу емисије штетних гасова (УНЕЦЕ, 2018). Потребне за електричном и топлотном енергијом у стамбеном сектору овај сектор чине значајним извором загађења због изразите неефикасности и због тога што се за загријавање користе материјали који загађују животну средину (Фонд за циљеве одрживог развоја, 2017). Док је уз финансијску и стручну помоћ донатора на јавним зградама (као што су школе, управне зграде, болнице) извршено утопљивање (Фонд за циљеве одрживог развоја, 2017), утопљивању стамбених зграда до сада није посвећена значајна пажња у оквиру постојећих механизма. Ниска примања отежавају издвајање финансијских средстава која су потребна за унапређење енергетске ефикасности и прелазак на чистије технологије и изворе енергије (УНЕЦЕ, 2018).

⁵ У смјерницама за квалитет ваздуха СЗО минимални ниво за PM₁₀ и PM_{2.5} средње годишње вриједности је 20 односно 10 µg/m³. Годишња гранична вриједност ЕУ постављена је на 40 µg/m³ за PM₁₀ и на 25 µg/m³ за PM_{2.5}, док је стандард квалитета ваздуха у БиХ постављен на годишњу средњу вриједност од 40 µg/m³ за PM₁₀ и 20 µg/m³ за PM_{2.5} и у ФБиХ и РС. У 2018. је годишња средња вриједност за БиХ била преко 50 µg/m³ за PM₁₀ и преко 40 µg/m³ за PM_{2.5} (Европска агенција за околиш, 2020а).

⁶ Према извјештају СЗО-а, у 2012. години је на 100.000 забиљежено 223,6 смртних случајева од последица загађености ваздуха (СЗО 2016).

⁷ Честице супстанце које представљају врсту загађујућих материја зрака су „честице које се могу удахнути и респирирати а које се састоје од сулфата, нитрата, амонијака, содијум хлорида, црног угљеника, минералне прашине и воде“ (СЗО, 2021). Честице чији је пречник мањи од 10 микрона (PM₁₀), укључујући ситне честице са пречником мањим од 2,5 микрона (PM_{2.5}) представљају највећу опасност за људско здравље, будући „да могу продријети у плућа и ући у крвоток човјека“ (СЗО, 2021).

Интеракције између родне равноправности, друштвене једнакости, сиромаштва и загађености ваздуха

Сиромаштво доприноси већој загађености ваздуха зато што сиромашна домаћинства за кување и загријавање обично користе јефтина горива која више загађују околину. У БиХ је у 2016. години само 63% становништва имало приступ чистим технологијама кувања (Свјетска банка, 2020). На селу се за гријање претежно користи дрво, што нарочито важи за домаћинства лошијег имовинског стања (УНЕП, 2013) и домаћинства у руралним подручјима (Робић и др., 2016). Због подјеле послова која је у БиХ претежно заснована на родној припадности (Свјетска банка и др., 2015), при чему жене углавном раде на репродуктивним пословима у домаћинству, жене су обично више изложене загађеном ваздуху у унутрашњем простору.

СЗО сматра да у земљама Источне Европе “енергетско сиромаштво представља једну од највећих неједнакости везаних за животну средину у цијелом спектру различитих група, разврстаних према критеријумима као што су рурално/урбано становништво, етничка припадност, а посебно међу групама са различитим примањима” (СЗО, 2019). Међу најважније узрочнике енергетског сиромаштва спадају цијене енергије⁸, смањење примања у домаћинствима и енергетска неефикасност домаћинства (Стеринг, 2017). У БиХ су старија лица, лица са инвалидитетом, незапослени, лица са здравственим проблемима и домаћинства с једним хранитељем/ицом (посебно уколико је жена једина хранитељица породице) чешће изложена енергетском сиромаштву у односу на остало становништво. Разлог за ово су њихова ниска примања као и њихове енергетске потребе - на примјер због тога што можда више времена проводе код куће (Агић и др., 2017). Сиромаштво такође може додатно погоршати негативан утицај загађености ваздуха на здравље због отежаног приступа информацијама и ресурсима за здравствену заштиту (Свјетска банка, 2019).

У БиХ се у ромским домаћинствима чврста горива, која су прљавија од осталих енергената, користе више него у осталим домаћинствима у омјеру од 92% према 70% (УНИЦЕФ, 2014). Доступност услуга као што су снабдијевање електричном енергијом и одводња отпадних вода зависи од правног статуса стамбеног објекта, тј. чињенице да ли је за објекат прибављена грађевинска дозвола. Ово додатно отежава приступ ромске популације овим услугама, с обзиром на то да многи од њих живе у бесправно изграђеним насељима (Канцеларија ОСЦЕ-а за демократске институције и људска права, 2014). Роми/киње бољег имовинског стања и они/е са бољим образовањем чешће користе електричну енергију за кување него што је то случај у домаћинствима мање имућних и образованих Рома/киња (Бернат, 2015).

Због коришћења чврстих горива за задовољавање енергетских потреба у домаћинству и карактеристика насеља, домаћинства с нижим примањима су чешће изложена загађеном ваздуху (Свјетска банка, 2019). Сматра се да су Роми/киње и људи који живе у избјегличким камповима такође посебно изложени

⁸ Честице материје које представљају врсту загађујућих супстанци су „честице које се могу удахнути и респирирати, а које се састоје од сулфата, нитрата, амонијака, содијум хлорида, црног угљеника, минералне прашине и воде“ (СЗО, 2021). Честице чији је пречник мањи од 10 микрона (PM₁₀), укључујући ситне честице са пречником мањим од 2,5 микрона (PM_{2.5}) представљају највећу опасност за људско здравље, будући „да могу да продру у плућа и уђу у крвоток човјека“ (СЗО, 2021).

Смог у Сарајеву, главном граду БиХ. Аутор фотографије: Јасмин Аговић

загађеном ваздуху будући да је загађеност ваздуха често проблем тјесно повезан са лошим квалитетом стамбених објеката и привремених насеља (Николоски и Марни, 2018; Свјетска банка, 2019).

Поред тога, лица с нижим примањима обично возе старија возила с већим степеном емисија (Свјетска банка, 2019), или се насељавају у подручјима која нису предвиђана за становање (Канцеларија УН-а у Босни и Херцеговини, 2017;) гдје нема услова за систем даљинског гријања. Због чињенице да не испуњавају грађевинске стандарде, бесправно изграђени објекти обично подразумевају већу потребу за гријањем, која се често задовољава ложењем угља, што за последицу има више емисије загађујућих материја (Хусика и Суљић, 2019).

Загађеност ваздуха представља посебно велику опасност за неке угрожене групе. Ове групе укључују лица с обољењима плућа, срчаним проблемима и дијабетесом, као и старија лица, труднице и дјецу (Европска агенција за животну средину, 2020б). Већој осјетљивости на негативан утицај загађеног ваздуха исто тако доприносе и физиолошки и друштвено-економски фактори везани за понашање и активности (Макри и Стилианакис, 2008). У Европи, "лица из нижих друштвеноекономских слојева обично живе, раде и иду у школе у мјестима с лошијим квалитетом ваздуха" (Европска агенција за животну средину, 2020б).

У БиХ се највећи број смртних случајева везаних за загађеност ваздуха биљежи међу лицима старосне доби 50 и више година, углавном у виду кардиоваскуларних обољења (Аве и др., 2019). Удружење специјалиста/киња јавноздравствених дисциплина Федерације Босне и Херцеговине наглашава да су дјеца, труднице, старија лица и сиромашни посебно осјетљиви на утицаје загађеног

ваздуха (Удружење специјалиста/киња јавноздравствених дисциплина Федерације Босне и Херцеговине, 2020). У Ситуационој анализи положаја дјеце у БиХ из 2020. године, утврђено је да загађеност ваздуха угрожава право дјеце на здравље (УНИЦЕФ, 2020). Штавише, мјере за рјешавање проблема загађености ваздуха могу да имају нежељене последице на дјецу. На примјер, у Сарајеву су због прекорачења граничних вриједности концентрације честичних твари на дужи период затваране школе (УНИЦЕФ, 2017), што се негативно одразило на образовање дјеце, а због расподеле послова у домаћинству, која је претежно заснована на полној припадности, ово се негативно одразило и на радно вријеме и могућности запошљавања жена (види Монт, 2018).

Разматрања о политици

Постоји веома мало података о утицајима загађеног ваздуха на људско здравље у БиХ. У Извјештају о стању животне средине у БиХ из 2012. године је предложено да се овај сегмент података стави у надлежност завода за јавно здравље на нивоу ентитета (УНЕП, 2013). Подаци о изложености загађеном ваздуху разврстани према критеријумима као што су примања, полна припадност, старосна доб и мјесто живљења, омогућили би утврђивање најугроженијих група и израду одговарајућих мјера ублажавања. Свјетска банка, на примјер, препоручује унапређење прикупљања података и извјештавања о морбидитету према обољењима и старосним групама (Аве и др., 2019). Увођење одговарајућих матрица за процјену и праћење енергетског сиромаштва, укључујући прикупљање података разврстаних према енергентима који се користе за кување и загријавање, такође може да допринесе бољој информисаности и унаприједи ефикасност креирања политика (СЗО, 2019).

Поред хитне и неизоставне потребе за рјешавањем структуралне неједнакости која је узрок различите осјетљивости и изложености (Ислам и Винкел, 2015; УНДП, 2019), постоје и различите мјере које могу да допринесу смањењу неједнакости везаних за загађеност ваздуха. УН у БиХ и СЗО препоручују мјере са вишеструким предностима (тј. смањење сиромаштва и повећање општег благостања), као што су унапређење енергетске ефикасности у зградама (посебно у зградама социјалног становања), и побољшање квалитета и доступности јавног превоза, што такође доприноси ублажавању климатских промјена и бржем превозу до циља (Канцеларија УН-а у Босни и Херцеговини, 2017; СЗО, 2019). Унапређење услова становања сиромашних домаћинстава, укључујући ромска домаћинстава, могло би да допринесе смањењу загађености ваздуха и његових негативних посљедица на здравље (Николоски и Марни, 2018). Побољшањем квалитета ваздуха у школама такође би могле да се остваре значајне предности за здравље дјеце (Европска агенција за животну средину, 2020б).

Мјере на јачању свијести становништва о ризицима повезаним са излагањем загађеном ваздуху могу да обухвате и елементе који су намијењени искључиво за угрожене групе. Из перспективе планирања, СЗО наводи потребу дефинисања краткорочних акционих планова за подручја у којима обично живи или борави становништво у неповољном положају (СЗО, 2019). Важно је да се приликом израде ових планова у обзир узму и ставови овог становништва.

У погледу енергетског сиромаштва, СЗО препоручује интензивне мјере социјалне заштите, као што су социјалне цијене или мјере заштите угрожених потрошача енергије, у циљу обезбјеђења измиривања трошкова за енергију (СЗО, 2019). Међутим, фискална ситуација у БиХ отежава спровођење нових мјера које би се финансирале из јавних средстава (Робић и др., 2016). Остале могуће мјере обухватају приоритизацију лица која су изложена енергетском сиромаштву и програме утопљавања зграда, као и препоруке локалним властима да умјесто субвенционисања изврше прерасподјелу средстава и средства усмјере на јачање енергетске ефикасности (Агић и др., 2017). У Кантону Сарајево већ постоје примјери оваквог приступа, гдје је влада, у сарадњи са Развојним програмом Уједињених нација (UNDP) субвенционисала замјену неефикасних пећи за загријавање домаћинстава сертификованим пећима (УНДП, 2021).

Политике усмјерене на побољшање квалитета ваздуха као што је увођење нових стандарда за возила, такође ће много теже погодити угрожено становништво. Анализа утицаја политике о квалитету ваздуха на сиромаштво и социјалне прилике могла би да помогне у утврђивању оваквих дистрибутивних утицаја и усмјери израду пратећих мјера (Свјетска банка, 2019).

Референтна литература

Агић, С., Агић, Д. и Кунто, А. (2017). *Енергетско сиромаштво у БиХ* (Енергу Поверту ин БиХ). Центар за екологију и енергију.

Аве, Ј. А., Мурисић, М., Кресо Бешлагих, Е., Ринербергер, Н., Огуз Кунтасал, О., Броди, М. С., Голуб, С., Енрикез, С., Паранос, Д. и Чоловић-Даул, М. (2019). *Управљање загађењем ваздуха у Босни и Херцеговини*. Свјетска банка. <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/11728157651511584/air-quality-management-in-bosnia-and-herzegovina>

Бернат, А. (2015). *The rights of Roma children and women in Bosnia and Herzegovina, the former Yugoslav Republic of Macedonia, and Serbia: A comparative review and further analysis of findings from MICS surveys in Roma settlements in the three countries*. (Права ромске дјеце и жена у Босни и Херцеговини, Бившој Југословенској Републици Македонији и Србији: Компаративни преглед и додатна анализа налаза МИЦС истраживања спроведених у ромским насељима у три земље.) UNICEF.

Бузаровски, С. и Хеперо, С. Т. (2017). *Geographies of injustice: The socio-spatial determinants of energy poverty in Poland, the Czech Republic and Hungary*. (Географска неправда: Друштвене и просторне одреднице енергетског сиромаштва у Пољској, Чешкој и Мађарској.) *Посткомунистичке економије*, 29(1), 27–50. <https://doi.org/10.1080/14631377.2016.1242257>

Европска комисија (2019). *Аналитички извјештај уз Мишљење Комисије о захтјеву Босне и Херцеговине за чланство у Европској унији*. Европска комисија.

Европски ревизорски суд (2018). *Air pollution: Our health still insufficiently protected (Загађеност ваздуха: Наше здравље је још увијек недовољно заштићено)* (Специјални извјештај бр. 23/2018). Европски ревизорски суд. <https://www.eca.europa.eu/en/Pages/DocItem.aspx?did=46723>

Европска агенција за животну средину (2018). *Unequal exposure and unequal impacts: Social vulnerability to air pollution, noise and extreme temperatures in Europe (Неједнака изложеност и неједнаки утицаји: друштвена неотпорност на загађеност ваздуха, буку и екстремне температуре у Европи)* [ЕЕА Извјештај бр. 22/2018]. Европска агенција за животну средину.

Европска агенција за животну средину (2020а). *Air quality in Europe—2020 report (Квалитет ваздуха у Европи - извјештај за 2020.)* (ЕЕА Извјештај бр. 9/2020). Европска агенција за животну средину. <https://www.eea.europa.eu/publications/air-quality-in-europe-2020-report>

Европска агенција за животну средину (2020б). *Healthy environment, healthy lives: How the environment influences health and well-being in Europe (Здрава животна средина, здрав живот: како животна средина утиче на здравље и благостање у Европи)* [Публикација]. Европска агенција за животну средину. <https://www.eea.europa.eu/publications/healthy-environment-healthy-lives>

Фонд за циљеве одрживог развоја (2017). *Case Study. Energy efficiency and renewable energy sources in Bosnia and Herzegovina* (Студија случаја. Енергетска ефикасност и обновљиви извори енергије у Босни и Херцеговини.) Фонд за ЦОР.

Хусика, А. и Суљић, В. (2019). *Приоритетне мјере за унапређење квалитета ваздуха у Кантону Сарајево* [Најважније информације о политици]. Фондација Хајнрих Бел.

Ислам, С. Н. и Винкел, Ј. (2015). *Inequality and Environmental Sustainability* (Неједнакост и одрживост животне средине) (ДЕСА радни документ бр. 145). Одјел за економске и социјалне послове Уједињених нација.

Маки, А. и Хашчич, И. (2018). *The distributional aspects of environmental quality and environmental policies: Opportunities for individuals and households* (Дистрибутивни аспекти квалитета и политика животне средине: могућности за појединце и домаћинства) [Документ о кључним питањима]. ОЕЦД.

Макри, А. и Стилианакис, Н. И. (2008). *Vulnerability to air pollution health effects*. (Ефекти загађености ваздуха који угрожавају здравље) *Међународни часопис о хигијени и еколошком здрављу*, 21(3–4), 326–336. <https://doi.org/10.1016/j.ijheh.2007.06.005>

Монт, Г. (2018). *The gendered effects of air pollution on labour supply* (Утицаји загађености ваздуха на понуду радне снаге разврстани према родној припадности) (Радни документ бр. 27). МОР.

Николоски, З. и Марни, С. (2018). *Health deprivation among Roma in the Western Balkans. New evidence on the social, economic and environmental determinants of health among marginalised Roma population* (Недоступност здравствене заштите Ромима/кињама на Западном Балкану. Нови докази о социјалним, економским и еколошким одредницама здравља међу маргинализованом популацијом Рома/киња) УНДП.

ОСЦЕ-ова Канцеларија за демократске институције и људска права (2014). *Best Practices for Roma Integration. Regional Report on Housing Legalization, Settlement Upgrading and Social Housing for Roma in the Western Balkans*. (Најбоље праксе за интеграцију Рома/киња. Регионални извјештај о легализацији стамбених објеката, унапређењу насеља и социјалном стамбеном збрињавању за Роме/киње на Западном Балкану) ОСЦЕ/ОДИХР.

Регионални канцеларија СЗО-а за Европу (2013). *Physical activity promotion in socially disadvantaged groups: Principles for action Policy summary*. (Јачање физичке активности у друштвено угроженим групама: Начела за дјеловање/Преглед политике Регионална канцеларија СЗО-а за Европу.

Робић, С. и др. (2016). *Energy Poverty in South East Europe: Surviving the Cold*. (Енергетско сиромаштво у Југоисточној Европи: Преживљавање хладног периода) Одржива енергетска политика за Југоисточну Европу.

SEI (2019). *Strategy 2020–24. Knowledge for action*. (Стратегија за период 2020.-2024. Знање за дјеловање) Штокхолмски институт за животну средину/животну средину. <https://www.sei.org/wp-content/uploads/2019/11/sei-strategy-2020%E2%80%9324-report-web.pdf>

Sida (2017). *Dimensions of Poverty Sida's Conceptual Framework* (Димензије сиромаштва из концептуалног оквира агенције Сиде). Шведска агенција за међународну развојну сарадњу. <https://publikationer.sida.se/English/publications/149106/dimensions-of-poverty-sidas-conceptual-framework>

Sterling, D. (2017). *Energy Poverty* (Енергетско сиромаштво) [Зборник радова]. Европски парламент.

Страмбо, Ц., Јаховић, Б. и Сегнестам, Л. (у процесу објављивања). *Strengthening environmental policy in BiH with a gender equality, social equity, and poverty reduction approach* (Јачање политике животне средине у БиХ кроз интеграцију перспективе родне равноправности, друштвене једнакости и смањења сиромаштва). Штокхолмски институт за животну средину.

Свјетска банка (2019). *Извјештај – Управљање квалитетом ваздуха у БиХ* (Бр. АУС0001227; Управљање квалитетом ваздуха на регионалном нивоу - Западни Балкан). Свјетска банка.

Свјетска банка (2020). *World Development Indicators* (Глобални индикатори развоја). Свјетска банка. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

Свјетска банка, Агенција за статистику Босне и Херцеговине, Федерални завод за статистику и Републички завод за статистику (2015). *Родне разлике и искориштавању права и могућности које нуди друштво у Босни и Херцеговини* (Но. 97640). Свјетска банка, Агенција за статистику Босне и Херцеговине, Федерални завод за статистику и Републички завод за статистику.

Удружење специјалиста/киња јавноздравствених дисциплина Федерације Босне и Херцеговине. (2020). *Глас јавног здравства* (Е-Буллетин Но 2). Удружење специјалиста/киња јавноздравствених дисциплина Федерације Босне и Херцеговине. <https://www.zzjzfbih.ba/wp-content/uploads/2020/03/Glas-javnog-zdravstva-broj-23.pdf>

УН у Босни и Херцеговини (2017). *Factsheet on air quality in Bosnia and Herzegovina* (Информативни чланак о квалитету ваздуха у Босни и Херцеговини) (ст. 8). Канцеларија Уједињених нација у Босни и Херцеговини. <https://www.unicef.org/bih/en/reports/air-quality-bosnia-and-herzegovina>

УНДП (2010). *Evaluation of UN DP Contribution to Environmental Management for Poverty Reduction: The Poverty-Environment Nexus*. (Оцјена доприноса УНДП-а у управљању животном средином усмјереном на смањење сиромаштва: Сиромаштво-околиш, повезнице) УНДП.

УНДП (2019). *Beyond income, beyond averages, beyond today: Inequalities in human development in the 21st century* (Више од прихода, више од просјека, даље од садашњице: Неједнакости у људском развоју у 21. вијеку) [Извјештај о људском развоју]. УНДП.

УНДП (2021). *Green Economic Development (GED) Project* (Пројекат развоја зелене економије). https://www.ba.undp.org/content/bosnia_and_herzegovina/en/home/climate-and-disaster-resilience/GED/

УНЕЦЕ (2018). Босна и Херцеговина. Преглед стања животне средине. Трећи преглед. УНЕЦЕ.

УНЕП (2013). *Извјештај о стању животне средине 2012*. Министарство спољне трговине Босне и Херцеговине.

УНЕП (2017). *Gender and Environment: Support Kit for UN Environment Staff*. (Родна питања и животна средина: инструментариј за помоћ особљу у области животне средине) Развојни програм Уједињених нација. http://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/25348/Gender_Environment_Kit.pdf?sequence=1&isAllowed=y

УНИЦЕФ (2014). *Realizing the rights of Roma children and women in Bosnia and Herzegovina, the former Yugoslav Republic of Macedonia, and Serbia* (Остваривање права ромске дјеце и жена у Босни и Херцеговини, Бившој Југословенској Републици Македонији и Србији) (бр.2). УНИЦЕФ.

УНИЦЕФ (2017). УНИЦЕФ Годишњи извјештај о Босни и Херцеговини за 2017. годину UNICEF.

УНИЦЕФ (2020). *Ситуациона анализа о положају дјеце у Босни и Херцеговини*. УНИЦЕФ. <https://www.unicef.org/bih/en/reports/situation-analysis-children-bosnia-and-herzegovina>

СЗО (2016). World Health Statistics: Monitoring health for the SDGs. (Свјетска здравствена статистика: Праћење здравља за потребе ЦОР) СЗО.

СЗО (2019). *Environmental health inequalities in Europe*. (Неједнакости у погледу еколошког здравља у Европи) СЗО.

Захвале

Ауторице се захваљују великом броју стручњака/иња из државних институција, академске заједнице и организација цивилног друштва који су издвојили драгоцјено вријеме да дају допринос овом сажетку било у разговорима или путем писмених коментара..

